

Чеканов В.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КОД КРИМУ: ДАВНЬОГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ

У статті порушується практично не досліджене досі питання про цивілізаційний код Криму як окремого регіону, що в різні періоди історії мав відмінну економічну структуру, етнічний склад населення й існував у різних зовнішньополітичних контекстах. Нашарування чинників, сформованих під цими впливами, у статті розцінюється як джерела своєрідного випромінювання, котре здійснює вплив на подальші зміни в житті та статусі регіону. Стаття спеціально розглядає давньогрецьку колонізацію Криму як вагомий чинник формування цивілізаційного коду.

Ключові слова: Крим, Боспор, Херсонес, давньогрецька колонізація, код.

Постановка проблеми. Визначення теми статті залежить від застосування терміна «цивілізаційний код», який не є загальноприйнятим в історичній науці, оскільки він зв'язаний не стільки з вивченням історичного минулого, скільки з його освоєнням з метою подальшого використання у створенні ідеологем. В останні роки цей термін поширився після використання його президентом РФ В.В. Путіним, який, зокрема, сказав у 2013 р., що «існує єдиний цивілізаційний код, що характеризується особливим прагненням до правди й справедливості» [11]. Чіткого визначення вжитого терміна в промові В.В. Путіна немає. У сучасній західній літературі є поняття «культурний код», яким описується ефективна корпоративна етика [5, с. 4].

Російські політологи почали тлумачити вжитий президентом термін двояко: з одного боку, у контексті теорії Р. Мердока про «культурні універсали», з іншого – із метою доведення неможливості реформування Росії за західними зразками, бо в неї «інша анатомія» [11]. Однак з активізацією Росії в зовнішньополітичній сфері після 2014 р. вона опинилася в ситуації, коли цивілізаційні коди інших країн і регіонів, зтягнутих в орбіту російської політики, можуть спрацювати в протилежний бік. Якщо для російських політологів «цивілізаційний код Росії» був запорукою збереження статус-кво у стосунках із Заходом (Захід неспроможний вплинути на Росію, бо в неї «інший код»), то тепер сама Росія може опинитися в ситуації, коли такі самі незмінні коди працюватимуть уже проти неї. Після анексії Криму в 2014 р. до складу РФ було включено регіон, який ще в Російській імперії виділявся своєю особливістю, а 64 роки

перебування в складі УРСР й України справили вплив, який досі залишається непроаналізованим.

Отже, у статті порушується питання про цивілізаційний код Криму, тобто йтиметься про регіональний аспект використання цивілізаційних кодів.

Постановка завдання. Завданням статті є визначити ті складники, які є незмінними конститuentами цивілізаційного коду Криму. У своїй промові від 12 грудня 2012 р. В.В. Путін уперше сказав про «духовні скріпи». Пізніше, у промові від 18 березня 2014 р., виголошеній із нагоди приєднання півострова до Російської Федерації, він запровадив визначення Криму як регіону, де сформувалися «духовні скріпи» російського суспільства, оскільки саме звідти наприкінці X ст. почалася історія російського православ'я: «у Криму буквально все пронизане нашою спільною історією й гордістю» [10].

Ця промова являє собою амбітну спробу перекроїти історичне минуле з метою створення нової ідеологемі на користь того авторитарного режиму, що на початку ХХІ ст. встановився в Росії. Ця спроба викликала слабку реакцію в суспільстві, породивши лише іронічні коментарі демократичної спільноти в Росії («скріпоносці»), але не було ніякої полеміки щодо можливості й правомочності використання цивілізаційного коду Криму для розроблення таких ідеологем.

Виклад основного матеріалу дослідження. З історії невідоме використання чи визнання ролі Криму як провідного регіону в поширенні православ'я, тому промова президента Путіна являє собою спробу реорганізації історичної пам'яті російського суспільства шляхом фор-

матування минулого згідно з потребами сьогодення.

Узагалі те, чи всі аспекти цивілізаційного коду є рівноцінними, чи ні, досі не ясно, бо не ясно, чи набуде наукового значення сам термін. Але той факт, що протягом історії параметри соціального життя істотно змінюються в усіх країнах, найімовірніше, свідчить на користь другого варіанта. Однак які саме аспекти минулого стануть у складі цивілізаційного коду незмінними, є непередбачуваним, і вони можуть бути визначені лише ретроспективно. Наприклад, цивілізаційний код міста Одеси визначається не її радянським статусом «міста-героя» чи попередньою роллю губернського міста Російської імперії, а своєрідністю поліетнічної структури населення, яке поступово утворило своєрідну побутову субкультуру повсякденного спілкування з її похідними («одеський гумор»). Для розуміння значення Одеси в регіональному цивілізаційному коді не обов'язково згадувати про її героїчну оборону в 1941 р., але неможливо оминати вищезгадану субкультуру. Чому так? Відповідь проста: саме ця субкультура виховує досі унікальний тип особистості («одесит»), більш значущий, ніж аналогічні типи в інших регіонах України («киянин» чи «харків'янин»).

Подібні типи в інших країнах можуть бути ширшими за окреме місто (в Італії «неаполітанець» – це не тільки житель міста Неаполя, але (разом із «сицилійцем») ще й виходець із території колишнього Неаполітанського королівства на півдні країни) або вужчими (у Росії «ленінградець» чи «петербуржець» є менш значущими поняттями, ніж «петербурзький інтелігент» чи «виходець із Санкт-Петербурга» (поміж високопосадовцями путінського режиму)).

З іншого боку, у західних областях України цивілізаційний код визначається не перебуванням їх у міжвоєнний період у складі держав-лімітрофів, а значно більш віддаленим у часі включенням до Австро-Угорської імперії. Саме це включення є дієвим засобом самоідентифікації населення цих областей у сучасній Україні: йому притаманна «більш європейська» політична культура, менш поширений «совковий» менталітет. Скажімо, приналежність Галичини до Польщі в 1918–1939 рр. стала чинником, який підштовхнув національно-визвольний рух на західноукраїнських землях виступити проти режиму «санації» й інших колонізаційних заходів польської влади. У цивілізаційному коді регіону результатом цього стала поява в радянський час неофіційного поняття «западенець» (тотожного українському націоналісту).

У сучасній Україні (після 2014 р.) це поняття втрачає актуальність унаслідок сполучення ідей націоналізму із загальнодержавною патріотичною ідеологією, яку підтримує населення України в цілому. Це відчувають і в Росії, адже практично всі українські громадяни, що перебувають за ґратами в РФ, не є власне «западенцями». Натомість у цивілізаційному коді Західної України зростає роль чинників, що сформувалися саме в австро-угорський період історії краю. Вони пов'язані переважно з культурною спадщиною в широкому розумінні (від європейської архітектури міст до щоденного споживання кави).

У цьому контексті доречно порушити питання про цивілізаційний код Криму. Що його сформувало?

У питанні «Кому належить Крим?» у Російській Федерації часто педалюють тезу про масову підтримку окупації Криму у 2014 р. населенням півострова, дійсно, більше російськомовним («рідна гавань», за термінологією президента РФ). Але таким населення Криму стало в результаті депортаційних заходів 1944 р. Тому якщо вважати події 2014 р. закономірною реалізацією цивілізаційного коду Криму, то з нього потрібно виключити все, що сталося до цієї дати (тобто й хрещення київського князя Володимира в Херсонесі), а отже, концепція «спільної історії й гордості» зависає в повітрі.

Теза, яку ми намагаємося довести в цій статті, така: ключовим моментом у формуванні цивілізаційного коду Криму стала давньогрецька колонізація. Навіть при тому, що вона істотно не вплинула на етнічний склад населення Криму, саме в період цієї колонізації Крим уперше набуває специфічного статусу «культурного регіону на периферії»: безперечно, створені в Криму грецькі колонії були носіями античної цивілізації, але при цьому вони являли собою далеку околицю античного світу, що тривалий час залишалася такою. Інші регіони давньогрецької колонізації («Велика Греція» та Сицилія, Кіренаїка) поступово утворили навколо себе економічні, а згодом – і політичні центри тяжіння. Вони впевнено й повноцінно увійшли в орбіту античної цивілізації («Велика Греція» та Сицилія стали сусідками Риму, Кіренаїка – елліністичного Єгипту) [9, с. 47–54]. У становищі ж колоній у Криму не відбулося принципових змін. Вони до кінця історії стародавнього світу залишилися на нецивілізованій периферії античності, нерідко змушені були платити данину сусідам-варварам і зникли в процесі руйнування варварами античного світу.

У науковій літературі колонізація Північного Причорномор'я виділяється як окремий напрямок колонізаційного руху в грецьких полісах, але виділився він дещо пізніше, ніж два інші напрямки (на Південь Італії та на Північ Африки). Із VII ст. до н. е. в регіоні з'являються поодинокі торговельні факторії (спершу без постійних поселень) [6, с. 83; 9, с. 50], а планомірна колонізація з імміграцією й заснуванням нових міст починається в VI ст. до н. е. Характерною її особливістю є те, що ці міста засновувалися або на місці автохтонних поселень, або поблизу них.

Таким чином, в основі колонізаційного руху в Північному Причорномор'ї лежала саме торгівля [1, с. 28–30].

У доколонізаційний («гомерівський») період історії Греції характерною рисою її суспільного життя був синойкізм – злиття громад і утворення на їх основі більших поселень, які з часом перетворювалися на міста-держави (поліси). У Криму цей процес теж мав місце: унаслідок об'єднання міських поселень на Боспорі Кіммерійському (так греки стали називати Керченську протоку та її береги), зокрема Пантикапея, Мірмекія, Тиритакі, Фанагорії тощо, близько 480 р. до н. е. утворилося Боспорське царство на чолі з династією Археанактидів із Мілету. Пантикапей став столицею, хоча інші міста не втратили самостійності у внутрішніх питаннях [3, с. 407–408].

Тренд до «монархізації» політичного ладу в грецьких полісах проявився в самій Греції значно пізніше й знаменував прихід нової епохи – елліністичної, що супроводжувалася сполученням вітчизняних начал політичного життя зі східними запозиченнями. У Криму ймовірною причиною цього могло стати небезпечне сусідство з місцевими племенами, яке вимагало постійної згуртованості військово-політичного керівництва, а також те, що при владі на Боспорі в той час знаходилися тирани (тиранія на Боспорі, а також у колоніях на Сицилії й у Кіренаїці виникла майже одночасно з тиранією в полісах материкової Греції), і їхня влада легко трансформувалася в царську. Основою її був вивіз хліба в материкову Грецію, що мав характер торгівлі, а не просто постачання (для якого було достатньо факторій). Тому в Криму поряд із міськими виникають численні сільські поселення [6, с. 234]. У VI ст. в Пантикапеї карбують свої срібні монети, портретні зображення на яких засвідчують політичну самостійність і суверенність боспорських царів, а вміст металу показує рівень економічного розвитку. Його підґрунтям

стала переорієнтація в торгівлі Афін з Ольвії саме на Боспор [1, с. 117].

Економічні успіхи боспоритів спонукають до колонізації Криму інші грецькі поліси, зокрема, Гераклею Понтійську, громадяни якої в V ст. до н. е. в південно-західній частині Кримського півострова засновують місто Херсонес – спершу як торговельну факторію, а згодом і як сільськогосподарський центр, на клерах (наділах) в околицях якого займалися виноградарством. Проте основу економіки й тут становили саме товарно-грошові відносини, про що свідчать більш численні, ніж будь-де в Криму, знахідки монет [4, с. 90]. У IV ст. до н. е. Херсонес вступає в стадію розквіту [3, с. 408–410].

Це століття стає апогеєм успіхів також і для Боспору. У IV ст. до н. е. починаються завойовницькі походи боспоритів на захід Керченського півострова, приєднуються міста Німфей і Феодосія. Певний час боспоритам вдавалося контролювати навіть Херсонес. На той момент Боспором уже править нова династія Спартокидів, імовірно, місцевого походження. Це можна трактувати, з одного боку, як вияв еллінізації племен, в оточенні яких перебував Боспор, а з іншого – як факт зворотних впливів, що виражався в поширенні варварських імен серед колоністів [6, с. 196]. Еллінізація (якщо вона й була) не була повною. Унаслідок постійних нападів цих племен у II ст. до н. е. починається занепад Боспору. Цар Перисад змушений просити про допомогу понтійського царя Митридата VI Євпатора, відомого своїм запеклим суперництвом із римлянами. Боспор, попри своє периферійне розташування, виявляється затягнутим у вир міждержавного суперництва, яким супроводжувалося завоювання елліністичних країн Римом. У самому Боспорі це викликало повстання рабів-скіфів, незадоволених угодою Перисада з Митридатом. У 107 р. до н. е. раб Савмак убив Перисада й на цілий рік захопив владу над Боспором, звідки був витіснений полководцями Митридата. Але це вже не призвело до автоматичного поновлення порядку, бо наслідки виявилися непередбачуваними: Митридат починає розглядати Боспор як можливий притулок у разі поразки у війні з римлянами. Незабаром Митридатові дійсно довелося тікати на Боспор, де після зради власного сина Фарнака він змушений був покінчити життя самогубством. Фарнак трохи пізніше й сам виступає проти Риму, зазнає поразки й теж змушений тікати на Боспор [3, с. 411]. Через затягнення до політичних ігор Боспор із торговельного центру перетворюється на притулок, де

можна переховуватися від ворога. Звичайно, це не сприяло збереженню статусу Боспору.

Так Боспор уперше потрапляє до сфери уваги римлян. Відтепер вони затверджують боспорських царів, однак це нічого не міняє в периферійному статусі держави: від боспоритів вимагається формальне підпорядкування, але за це вони можуть розраховувати тільки на формальну підтримку Риму проти тієї реальної загрози, яку являли собою місцеві племена, зокрема скіфи. Інші племена, таври, які мешкали в західній частині Криму, становили загрозу для Херсонесу. Але й Херсонес не увійшов в орбіту римських інтересів як стратегічний пункт. У середині I ст. до н. е. Цезар надав Херсонесу «свободу», що мала явно декларативний характер; іншими словами, це показувало, що римляни не зацікавлені в утриманні й обороні віддаленого форпосту.

У другій половині IV ст. н. е. Боспор припиняє своє існування за нез'ясованих обставин, можливо, у результаті загарбання варварами з черговою хвилі «великого переселення народів», що пересувалися на Захід землями Північного Причорномор'я. Подальший розвиток осередку цивілізації, створеного греками на берегах Керченської протоки, був спричинений іншими етносами, що оселилися в регіоні (спершу хазарами, а потім – слов'янами) [7, с. 72]. Місце Пантікапею як торговельного й політичного центру краю заступила Тмутаракань, розташована на Тамані, на протилежному боці протоки, що певний час входила до складу Чернігівського князівства.

У той же час Херсонес, розташований осторонь транзитного шляху з Азії в Європу, зберігся; увійшовши до складу Візантійської імперії як фема Кліматів, у VIII–X ст. він зіграв помітну роль у політичних подіях, зокрема й пов'язаних із хрещенням Київської Русі.

Отже, грецькі колонії, свого часу створені з метою забезпечення постачання зерна до полісів материкової Греції, що потерпали від нестачі продовольства в умовах зростання населення, не змогли «перерости» це завдання й стати центрами, що затягли б у свою орбіту сусідні негрецькі народи.

Таким чином, відмінний перебіг давньогрецької колонізації в різних регіонах середземноморського світу мав різні наслідки для історичних доль цих регіонів, що відбилося на тому, що в деяких із них він сприяв формуванню та розвитку цивілізації еллінізму, в інших – рецепції грецької урбаністики, культури, міфології та філософії.

Вищезазначене дає змогу чіткіше сформулювати наше уявлення про цивілізаційний код

регіону. Так можна назвати випромінювання інтегрованої системи нашарувань цивілізації, сформованої протягом історичного часу, що з об'єктивних причин продовжується незалежно від віддаленості в часі, від етнічного складу населення чи державної приналежності, а також від інших чинників. Формоутворюючими елементами коду можуть бути видатні особистості й пов'язані з ними місцевості («генії місця», за визначенням П. Вайля [2]; для Криму такими стали Г. Айвазовський, А. Чехов, О. Грін, М. Волошин), історичні події (дві оборони Севастополя (у 1854–1855 рр. та в 1941–1942 рр.)), а також довготривалі процеси ширшого охоплення, що не можуть бути зведені до особистості чи події. Прикладом цих процесів і є давньогрецька колонізація Таврії та комплекс її наслідків, до якого увійшли, зокрема, такі:

- розташування та розвиток урбаністичних комплексів регіону (Херсонес – Севастополь, Пантікапей – Керч, Феодосія тощо);

- сільськогосподарська (а отже, торговельна) спрямованість регіону, визначена саме грецькими колоністами, а не автохтонними племенами;

- пізніша генуезька колонізація регіону, що повторила давньогрецьку модель.

Цивілізаційний код не збігається з етнічними чи політичними лініями розмежування. Наприклад, на Півдні Італії він не зводиться до державно-політичної спадщини Неаполітанського королівства. Не варто оминати увагою давньогрецьку колонізацію «Великої Греції», що тривала декілька століть (починаючи з VIII ст. до н. е.). Саме вона вперше створила шаблон протистояння політичних утворень Півдня владі Риму, який потім неодноразово реалізувався протягом середньовічної історії Апеннінського півострова [7, с. 240–247].

У такий спосіб відбувається нашарування значущих подій і процесів, які зберігають своє значення й надалі. Для самовизначення того чи іншого регіону важливо не тільки розуміти потреби сьогодення, але й відчувати ті «підводні течії», що здатні змінити будь-які прожектерські наміри політичної влади. Якщо розглядати проблематику цивілізаційного коду дискретно, то стає зрозуміло, що далеко не всі нашарування минулого відсилають до нібито «самоочевидної» приналежності Криму до Росії. Чим більше таких нашарувань буде виділено, тим більш адекватно буде визначений справжній, а не декларативний цивілізаційний код Криму.

Висновки. Отже, у науковій статті нами було простежено специфіку впливу давньогрецької

колонізації Північного Причорномор'я (саме тієї її частини, що стосується Кримського півострова) на цивілізаційний код Криму, яким він бачиться нам сьогодні. Попри те, що значна частина цього коду «випромінює» в «російській» частині спектра («Севастополь – місто слави російських моряків»; Ялта, Феодосія й Коктебель – місця про-

живання діячів російської культури та мистецтва тощо), ми можемо зафіксувати певний відгомін античної минувшини, зокрема в засобах колонізаційного освоєння регіону, стосунків з автохтонним населенням, у розбудові та формах розвитку господарських комплексів регіону там, де давньогрецька колонізація відбувалася безпосередньо.

Список літератури:

1. Брашинский И. Афины и Северное Причерноморье в VI–II вв. до н. э. М.: Изд-во АН СССР, 1963. 176 с.
2. Вайль П. Гений места. М.: КоЛибри, 2006. 488 с.
3. Всемирная история. В десяти томах / гл. ред. Е. Жуков. Москва: Гос. изд-во политической литературы, 1956. Т. 2. 900 с.
4. Кадеев В., Сорочан И. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н. э.–V в. до н. э. Харьков, 1989. 134 с.
5. Койл Д. Культурный код. Секреты чрезвычайно успешных групп и организаций. М.: КоЛибри, 2018. 272 с.
6. Ларин В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. К.: Наукова думка, 1966. 239 с.
7. Плетнева С. Хазары. М.: Наука, 1986. 88 с.
8. Рапп Ф. Священная Римская империя германской нации. СПб: Евразия, 2009. 427 с.
9. Шаму Ф. Цивилизация древней Греции. Екатеринбург: У-Фактория, 2009. 368 с.
10. Президент Российской Федерации. Обращение Президента Российской Федерации. 18 марта 2014 г., 15:50. Москва, Кремль. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/20603> (дата звернення 17.07.2018).
11. Центр Сулакшина (центр научной и политической мысли и идеологии). Цикл передач «Обретение смыслов». Цивилизационный код. URL: <http://rusrand.ru/tv/meaning/tsivilizatsionnyj-kod> (дата звернення 17.07.2018).

ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЙ КОД КРЫМА: ДРЕВНЕГРЕЧЕСКАЯ КОЛОНИЗАЦИЯ

В статье поднят до сих пор практически не исследованный вопрос о цивилизационном коде Крыма как отдельного региона, в разные периоды истории имевшего различную экономическую структуру, этнический состав населения и существовавшего в разных внешнеполитических контекстах. Наслоения факторов, сформировавшихся под этими влияниями, в статье рассматриваются как источники своеобразного излучения, которое оказывает воздействие на дальнейшие изменения в жизни и статусе региона. Статья специально рассматривает древнегреческую колонизацию Крыма как весомый фактор формирования его цивилизационного кода.

Ключевые слова: Крым, Боспор, Херсонес, древнегреческая колонизация, код.

CIVILIZATIONAL CODE OF CRIMEA: ANCIENT GREEK COLONIZATION

Article deals with still practically unexplored issue of civilizational code of Crimea as separate region with the different economic structure, ethnicity of population and existing in different exterior political contexts throughout its history. The multilayer consequence of factors shaped under these influences is viewed in the article as the source of peculiar radiation influencing further changes in the life and status of the region. The article explores particularly the ancient Greek colonization of Crimea as the essential factor of its civilizational code's formation.

Key words: Crimea, Cimmerian Bosphorus, Chersonesos, ancient Greek colonization, code.